

(Bu ders notları, Müfit Selim SARUHAN'ın "İslam Ahlak Felsefesinde Bilgi ve Hürriyet,(Ankara,2024)kitabının II.Bölümünden Hazırlanmıştır.)

İSLAM FELSEFESİNDE ERDEMLER

II. A. a. Erdemlerin Temeli Olarak Bilgi

İnsan tabiatının, hal ve meleke olmak üzere iki özelliği olduğunun ahlâk kitaplarında işlendiğini görmekteyiz. Eğer, bir durum, çok çabuk değişiyorsa (gülmek ve ağlamak) buna hal, eğer yerleşirse (erdemler gibi) buna da bilindiği üzere meleke adı verilmektedir.¹

Kınalızade, erdem meselesine şöyle bir açıklama getirir.

*"Huy bir melekedir, onun sebebiyle fiiller sadır olur. Bir huy, üç şeye, ya tam olan şeye, ya noksan olan bir şeye, ya da ne tam ve ne de noksan olan bir şeye sebep olur. Birinci kısma erdem ve iyi huy, ikinci kısma rezilet ve kötü huy, üçüncü kısma ne erdem ve ne de rezilet denir."*²

İslâm ahlâkçıları, ruhun iki gücü üzerinde hem fikirdirler. Biri müdrikdir, ruh bununla aklî idraklere muktedir olur. Öteki ise, muharrike olup beden hareketleri bundan meydana gelir. Müdrike, nazarî boyutu muharrike ise amelî boyutu ihtiva eder. İşte, İslâm ahlâkçıları, müdrike ve muharrike kuvvetlerinden meydana gelen geçerli veya makbul, akla uygun ve güzel bir şekilde itidal sınırları içinde yer alan huya erdem adı verirler. İtidalden çıkmış, ifrat ve tefrite yönelmiş, akla uymayan bu çeşit işlerin meydana gelmesine sebep olan huya da rezilet denir.³ Erdem, iyinin bilinmesini ifade ederken rezilet de iyiyi bilmemeyi tazammum eder.

Platon ve Aristoteles gibi filozoflar, İslâm Ahlâk Felsefesinde etkileri her konuda görülen, kişiler olarak erdem konusunda farklı bir yaklaşım sergilerler: Eflâtun, erdemi, reziletin zıddı olarak algıladığı halde, Aristoteles, ifrat ve tefritin ortası olarak görür.⁴ Sadece bilen kişi aşırılıklardan kaçınır. Aristo, erdem meselesine daha doğru yaklaşmaktadır. Erdemi

¹ Ali İRFAN, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul 1317; Hüseyin REMZİ, *Ahlâk-ı Hamidî*, İstanbul 1310, s. 19.

² Kınalızade'nin bu ifadeleri Ahlâk-ı Nasırî'nin ifadeleri ile de müsterektir. Ahlâk-ı Nasırî, 1300/1883, s. 37-38; KINALIZADE, Ali, *Ahlâk-ı Alaî* s. 54, *The Nasirean Ethics*, translated from the Persian, Co. M. Wickens, Londra 1964, s. 42-62-82; ANAY, Harun, *Celaleddin Devvanî, Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994, s. 272-279.

³ TUSÎ, a.g.e., s. 124; *Nasirean Ethics*, s. 62, KINALIZADE, a.g.e., s. 54, Aristotle, *Nicomachean Ethics*, Book I, Chp, 1-3.

⁴ Üstelik O, erdemi düşünce ve karakter erdemi olarak ikiye ayırır. Düşünce erdemi eğitimle tahsil edilirken, karakter erdemi ise alışkanlıkla elde edilir. ARİSTO, a.g.e. 1106/65.

bir şeyin zıddı olarak görmek bir açıdan onu ifrata kaçırmak olur. Oysa erdem, ortada olan bir haldir. Erdemin kaynağının ne olduğunu sorduğumuzda karşımıza İslâm filozofları ve Gazzâlî'nin değerlendirmeleri çıkmaktadır. Buna göre, erdem ve rezilete temel olacak üç kuvvet görülmektedir. Bunlar, bilgi, öfke ve şehvet kuvvetleridir. Bu üç kuvvet, üç temel erdeme kaynaklık eder. Bunlar da, hikmet, cesaret ve iffettir. Bir de bu üçlünün ahenginden neşet eden dördüncü bir erdem de adâlettir.⁵ Çünkü adâlet, itidal demektir.

Kaynak		Erdem
Bilgi	-----	Hikmet
Öfke	-----	Cesaret
Şehvet	-----	İffet
ADÂLET		

Bilgi, güzel huyla bezenmiş olarak, itidal üzere işler oluşturursa, buna *hikmet*, davranış itidal üzere güzel huyla vasıflanmış olarak tezahür ederse, buna *adâlet* denilir. Şehvet kuvvetinin orta hali *iffet*, istekleri harekete geçiren kuvvet güzel ahlâkla terbiye edilip mutedil hareketlerin ortaya çıkmasına sebep olursa *cesaret* oluşmuş olur.⁶

Hikmet, iffet, adâlet ve cesaret bir itidal durumunu belirtmektedirler. Bu erdemlerin olumsuz, aşırı boyutu da, erdemin karşıtı olarak rezilet olarak görülmektedir. Nazarî kuvvetin, Hikmetin ifratı, cerbeze (Bilgiçlik taslamak) tefriti, beladet (Budalalık).

Şehvet kuvvetinin itidali, iffet, ifratı, fücür (sefiplik) tefriti, humut (kesilme).

(eksiklik) tefrit ölçü ifrat (aşırılık)

(gayretsizlik) Humut iffet fucur (Azgınlık)

Gazap kuvvetinin itidali cesaret, ifratı tehevvür, tefriti korkaklık.

(eksiklik) tefrit ölçü ifrat (aşırılık)

Korkaklık Cesaret (Aşırı atılğanlık)

⁵ GAZZÂLÎ, *İhya*, III, s. 83; *İhya* II, s. 10-47; *Mizanü'l Amel*, s. 134; İBN MİSKEVEYH, a.g.e., s. 39; İbn Miskeveyh, *Nefsin üç gücünü ortaya koyar. Natik güç, şehvî güç ve gazabî güç. İbn Bacce de aynı ayrımlara bitkisel, hayvanî ve insanî güçle ilan irtibatları açısından yer verir. İbn Bajjah'ın İlmi al Nefs*, s. 129.

⁶ Kinalizade'nin ifadesi aynen şöyledir: "Bu kuvadan sadır olan efal muktezayı aklî sahîh ve vecîh cemil üzere vaki ve haddi itidal üzerine sadır olursa, ol hulk ki, bu nevî efare sebep ola, erdem olur." KINALIZADE, a.g.e., s. 54; TUSÎ, a.g.e., s. 124.

Amelî kuvvetin itidali adâlettir: Adâletin, ifrat ve tefriti bulunmayıp, zıddı olan zülüm vardır.⁷

Erdemin bu türlerine özel başlıklar altında, daha sonra değinmeye çalışacağız. Bu aşamada erdem meselesi hakkında bakış açımızı ve değerlendirmemizi daha da büyütelim.

İslâm filozofları, metafizik, varlık, bilgi gibi sahalarda görüşlerini serdederken, ahlâka da yönelmiş ve eserler ortaya koymuşlardır. Kindî de ahlâkî meseleler üzerinde durmuş, fikirler ortaya koymuş bir mütefekkir olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kindî, erdem meselesine, insana mahsus, üstün ahlâk özellikleri açısından bakmakta ve yaklaşmaktadır. Erdem, insanın ruhî nitelikleri ile ilgilidir. Hikmet, necdet ve iffet olarak üç erdemden söz eder.

Hikmet, eşya hakkında, bilgi elde etme gücünü ifade eden, teorik bir erdem ve hem de amelî bir özelliktir. Necdet ise, yapılması gerekeni yapmak ve ortadan kaldırılması gerekeni önlemek için herşeyi göze almaktır. İffet ise, bedeninin korunması ve geliştirilmesi için gerekli olan şeyleri sağlama, gereksiz olanlara da ilgisiz kalmaktır. Kindî, erdemi, itidale ve adâlete irca ederek, erdemden adâleti, reziletten de zülmü anlamaktadır.⁸

Fârâbî'nin erdem meselesine olan yaklaşımını ahlâk tarifinden çıkarıyoruz. O'na göre, ahlâk, insanda erdem adı verilen hayırların, güzel eylemler yapma imkânını bahşeden ruhî melekelerin ve istidadların gelişmesini sağlayan bir disiplindir.⁹

Fârâbî'de erdemler; nazârî, fikrî, ahlâkî ve pratik olmak üzere dört genel başlıkta toplanabilir.¹⁰

Nazarî erdemler, mutluluğun temel şartı olarak ortaya çıkar. Bilgi ve onun kuvveti sayesinde, varlık ve hadisat karşısında ulaşılan malumat zenginliği ve olgunluğudur.¹¹

Nazarî erdem, bilgiye dayanmaktadır. Bu erdem bilgiyle değer kazandığı gibi harekete de dönüşür, mutluluğu insan bu erdemle hedeflemiştir. Böylece bilgi bizatihî erdem olmakta ve çeşitli sınıflandırmalar ile birlikte, nazârî erdemi teşkil etmektedir.

⁷ KINALIZADE, a.g.e., s. 53, GAZZÂLÎ, *İhya* c. III, s. 62, İBN MİSKEVEYH, a.g.e., s. 39; *The Nasirean Ethics*, s. 42.

⁸ EBÛ RİDE, Muhammed Abdülhadi, *Resail'ül Kindî el Felsefiyye*, Kahire 1950, s. 163-179; 276-278.

⁹ FÂRÂBÎ, *al-Fusus fi'l Hikme*, Haydarabad 1345, Matbaa Meclis Dairat al Maarif al Usmaniyye, s. 112.

¹⁰ FÂRÂBÎ, *Tahsilü's-Saâde*, s. 61-71.

¹¹ A.g.e., s. 61, Aristo ile karşılaştırmak gerekirse, *Ethics*. Book I, Chap. 13, Book II, chap. 1-4.

Fikrî erdemler denilince de, tefekkür kuvveti sayesinde ferde, topluma, ülkeye ve insanlığa iyi olanı aramak ve bulmak için olanca gücüyle çaba sarfedilmesi şekliyle kazanılan erdemler anlaşılmaktadır.¹²

Nazarî bilgi, sırf bilgi olarak kalmamakta, kuvveden fiile çıkmakta, yoğrulmaya, araştırmaya, teemmüle yönelmektedir. Toplumlara yükselten ve yücelten köklü bir devletin yanısıra bilim ve ahlâk felsefeleri oluşturulmalarında fikrî erdemler, âmil olmaktadır.

Orta yol olan fiilî erdemlere gelince, ifrat ve tefrite kaçmayan, yani ne fazlası ne de eksikliği bulunmayan melekeler olarak anlaşılmaktadır.¹³ Erdem, bilginin gücünün iradeye aksetmesidir. Daha geçerli ve kapsamlı hayırlara ulaşıyoruz. İsrâf ve pıntilik ifrat ve tefriti gösterirken, bir erdem olan cömertlik de dengeyi işaret etmektedir.¹⁴

Fârâbî'nin şahsında, İslâm ahlâkında bilgiye bazen vasıta değer ve bazende mutlak değer verildiğini görüyoruz. Bir şey, başka bir amaç için seçilen bir hayır olduğu gibi, bazen de, servete, üne ve otoriteye ulaşmak içinde istenilebildiği görülmektedir.¹⁵

Erdem sadece insan için mi geçerlidir? Erdem, toplumlar ve devletler için düşünülebilir mi? Eflâtun'un söylediği gibi, insan küçük çapta bir devlet ve devlette büyük çapta bir insan¹⁶ ise, erdemi toplum için de düşünebilir miyiz?

İslâm ahlâk felsefesi çerçevesinde bu soruya verilecek cevap, evettir. Tıpkı insan için söz konusu erdem, aynı zaman da toplumlar için de söz konusudur.

Fârâbî, toplumların erdemli olup olmamalarını, bilgi esaslı bir anlayışla ortaya koymaya çalışır. Buna göre; toplum ve devlet, erdemli ve erdemsiz olmak üzere ikiye ayrılır. Bilginin toplumda ve gerek yöneticilerinde egemen olduğu ve teorik sahadan pratik sahaya dönüştüğü toplumlar erdemli toplumlardır. Böylesi toplumlarda mutluluk egemendir. Çünkü bilgi, o toplumu iç ve dış huzur iklimine ahlâkî olgunluklara yöneltmiştir. Öte tarafta, bilgisizliğin hüküm sürdüğü erdemsiz toplumlarda, bilgiden mahrum oldukları için doğru yoldan sapmış, değişikliklere maruz kalan ve yüce değerlere sahip olmayan bir özellik gösterirler.¹⁷

¹² FÂRÂBÎ, a.g.e., s. 65-68.

¹³ A.g.e., s. 65.

¹⁴ FÂRÂBÎ, *Fusul*, s. 113

¹⁵ FÂRÂBÎ, *Tenbih ala Sebili's-Saâde*, s. 34.

¹⁶ Bkz. BİRAND, Kamiran, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Ankara 1987, s. 70

¹⁷ FÂRÂBÎ, *el-Medinetü'l Fadıla*, s. 90-91; Fârâbî'nin erdemli toplum hakkındaki görüşlerine çok değinildiğinden ve incelendiğinden, biz kısaca konumuz açısından yaklaştık.

İnsanı şekillendiren bilgi (insanı olgunlaştıran yetkinleştiren tüm bilgiler, özelde de ahlâkı bilgi) aynı ölçüde de toplumları da şekillendirmiştir.

Bir toplumun fertleri, sağlam düşündükleri ölçüde aklın erdemine sahip olma imkânına kavuşurlar.¹⁸ Akıl bir bilgi gücü olarak, yapıp etmelerimizle, eylemlerimizle mutabık olduğu nispette değer kazanır. Bilmekten maksat, onu uygulamaya geçirmektir. “İyi” ve “adâlet” gibi erdemlerin “kötü ve zulm” gibi reziletlerin teorik olarak bilinmesi başkadır, bir de onu uygulamaya geçirip, iyiyi hayata geçirmek ve adâleti tesis etmek de bir başkadır.

¹⁸ FÂRÂBÎ, *Tenbih ala Sebili's-Saâde*, s. 19.